

BP KRZYSZTOF NITKIEWICZ

WAGA PRAWNA UZGODNIEŃ MIĘDZYKOŚCIELNYCH

Problematyka wagi prawnej ekumenicznych uzgodnień międzykościelnych nie była do tej pory zbyt często rozważana na gruncie polskim, stąd można mówić o niedosycie literatury polskojęzycznej dotyczącej tego zagadnienia¹. Problem jest natomiast poważny. Chociaż w wielu przypadkach mamy do czynienia z oficjalnym stanowiskiem Stolicy Apostolskiej, nie wszyscy katolicy czują się zobowiązani do jego przyjęcia i respektowania².

O ile ściśle teologiczna recepcja wspomnianych dokumentów dokonuje się na wydziałach teologicznych, trzeba czegoś więcej, aby były one postrzegane jako obowiązujące i miały zastosowanie w codziennym życiu. Problemem, który podejmę, jest kwestia użyteczności prawa kanonicznego do utrwalenia zdobyczy dialogu ekumenicznego. Punktem wyjścia może być tutaj wymiar prawny i instytucjonalny Kościoła, jakże istotny dla życia i misji wspólnoty wierzących³. Od początków jej istnienia panowało przekonanie, że nauczanie

---

Bp KRZYSZTOF NITKIEWICZ – biskup sandomierski, przewodniczący Rady ds. Ekumenizmu, oraz przewodniczący Zespołu ds. Kontaktów z Polską Radą Ekumeniczną Konferencji Episkopatu Polski. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8891-9182>.

¹ Takie rozważania są natomiast dostępne w innych językach. W trakcie przygotowywania niniejszego wystąpienia dużą pomocą okazały się artykuły: M. VISIOLI, *Il dialogo ecumenico nella prospettiva giuridica canonica*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 29 (2016), s. 264-285; D. SAROGLIA, *Il diritto canonico e i dialoghi interconfessionali*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 29 (2016), s. 284-303.

² Jest to tym bardziej naganne, że niektóre dokumenty zostały podpisane osobiście przez zwierzchników Kościołów, np. deklaracja chrystologiczna z 11 listopada 1994 r., nosząca podpis św. Jana Pawła II i Mar Dinkhi IV – Katolikosy Patriarchy Asyryjskiego Kościoła Wschodu. Nawet jeśli w większości przypadków dokonuje tego w imieniu papieża przewodniczący Papieskiej Rady ds. Popierania Jedności Chrześcijan, lekceważenie dokumentów ekumenicznych nie znajduje żadnego usprawiedliwienia.

³ Katolickie rozumienie prawa kanonicznego różni się od podejścia prawosławnych i protestantów. Por. M. VISIOLI, *Il dialogo ecumenico nella prospettiva giuridica canonica*, s. 277.

apostołów, kanony soborów powszechnych, synodów lub inne normy stanowione przez biskupów są, dzięki działaniu Ducha Świętego, autentycznym i skutecznym narzędziem łaski Bożej. Stąd prawo kanoniczne służy zbawieniu, broni dogmatów wiary, zapewniając jednocześnie porządek i dyscyplinę. To umożliwi budowanie jedności wspólnoty będącej mistycznym ciałem Jezusa Chrystusa i przenikniętej działaniem Ducha Świętego, stanowiącej jednocześnie społeczność bosko-ludzką, uporządkowaną według określonych zasad⁴.

Nie brakuje niestety duchownych i świeckich, którzy mają bardzo indywidualistyczne, żeby nie powiedzieć wybiórcze podejście do doktryny i dyscypliny kościelnej. Jak zauważył św. Paweł VI, osoby te, nawet jeśli nie mówią tego otwarcie, „domagają się dla siebie absolutnej autonomii myślenia i działania. Sądzą oni, iż mogą oderwać się od wszelkiej łączności pozytywnej nie tylko gdy chodzi o subordynację, ale również o szacunek i solidarność względem tych, którzy w Kościele mają funkcję odpowiedzialności i kierownictwa”⁵. Widzimy to chociażby w podejściu do nauki Soboru Watykańskiego II. Niektórzy uważają błędnie, że był on soborem jedynie duszpasterskim, w związku z czym jego konstytucje i dekrety nie mają charakteru obowiązującego. Takie twierdzenie można jednak łatwo podważyć, biorąc np. pod uwagę, że Kodeks Prawa Kanonicznego oraz Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich, promulgowane przez św. Jana Pawła II, odwołują się wielokrotnie do doktryny soborowej, będąc jednocześnie jej wykładnią i aparatem wykonawczym. Trudno sobie wyobrazić skuteczniejszy sposób recepcji⁶. Z drugiej strony trzeba zauważyć, że w przypadku kontestowania przez kogoś Vaticanum II zastosowanie poważniejszych sankcji na podstawie księgi VI Kodeksu Prawa Kanonicznego o sankcjach w Kościele nie byłoby wcale proste. Kary, jakie dotknęły swego czasu abp. Marcela Lefebvre’a (nie należał on do miłośników ekumenizmu), były efektem udzielonych przez niego nielegalnie święceń biskupich i kapłańskich.

W kwestii obowiązywalności dokumentów soborowych, a szczególnie dekretu o ekumenizmie *Unitatis redintegratio* warto wspomnieć notę kard. Waltera Kaspera z 9 listopada 2003 r. o wiążącym charakterze teologicznym

⁴ G. GHIRLANDA, *Il diritto nella Chiesa mistero e comunione. Compendio di diritto ecclesiale*, Cinisello Balsamo–Roma: Gregorian & Biblical Press 1990, s. 30-71; I. ŽUŽEK, *Sacralità e dimensione umana dei „canones”*, w: CONGREGAZIONE PER LE CHIESE ORIENTALI, *Ius Ecclesiarum Vehiculum Caritatis. Atti del simposio internazionale per il decennale dell’entrata in vigore del Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, Città del Vaticano, 19-23 novembre 2001, red. S. Agrestini i D. Ceccarelli Morolli, Città del Vaticano: Libreria editrice vaticana 2004, s. 114-115; P. EV-DOKIMOV, *Prawosławie*, przeł. J. Klinger, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1964, s. 207-209.

⁵ PAWEŁ VI, Udienna generale, 14 lipca 1965 http://www.vatican.va/content/paul-vi/it/audiences/1965/documents/hf_p-vi_aud_19650714.html (dostęp: 30.01.2020).

⁶ Por. M. VISIOLI, *Il dialogo ecumenico nella prospettiva giuridica canonica*, s. 279-280.

dokumentu o ekumenizmie⁷. Ówczesny przewodniczący Papieskiej Rady ds. Popierania Jedności Chrześcijan mówi o „różnych stopniach jego obowiązywalności”. Stwierdza on, że rozdział I *Unitatis redintegratio* zawiera z całą pewnością wiążące katolickie pryncypia ekumenizmu, które są zbieżne z konstytucją *Lumen gentium*. Natomiast jeśli będziemy rozważać rozdział III *Unitatis redintegratio*, który ma charakter bardziej historyczny, to nie jest on wiążący na płaszczyźnie teologicznej w ten sam sposób co rozdział I⁸. Wyznacznikiem jest tu sformułowanie „Święty Sobór deklaruje”, które wskazuje na bezwzględną obowiązywalność. Z noty wynika, że każdy fragment dokumentu należy rozpatrywać oddzielnie. Nota kard. Kaspera podaje także zasady, których należy się trzymać, aby zrozumieć charakter konkretnych stwierdzeń. Kard. Kasper konkluduje, że podważanie *Unitatis redintegratio* byłoby nie tylko stawianiem się ponad soborem powszechnym, ale i stawianiem oporu Duchowi Świętemu, który prowadzi Kościół⁹.

Dokumenty ekumeniczne powstałe po Soborze Watykańskim II mają różną rangę i niejednakowy sposób obowiązywalności. Część z nich została podpisana osobiście przez papieża, inne zaś na mocy władzy, jaką otrzymały od biskupa Rzymu konkretne osoby, zarówno z racji sprawowanego urzędu, jak i *ad casum*. Dodam, że Papieska Rada ds. Popierania Jedności Chrześcijan ma taką władzę wynikającą z konstytucji apostolskiej *Pastor Bonus*¹⁰. Jednocześnie każdy przewodniczący dykasterii ma także uprawnienia specjalne, które zawsze po wyborze papieża są odnawiane (potwierdzone bądź zabierane).

Dla pełności obrazu, chciałbym jeszcze wspomnieć o sytuacjach szczególnych. Jedną z nich dotyczy deklaracji ekumenicznej z Balamand¹¹, która została przyjęta na posiedzeniu komisji mieszanej ds. dialogu Kościoła rzymskokatolickiego z Kościołem prawosławnym, obradującej w tym libańskim mieście od 17 do 24 czerwca 1993 r. We wspomnianym dokumencie stwierdza się, że uniatyzm nie może już być metodą ani modelem budowania jedności przez Kościoły. Jednocześnie jest tam mowa, że katolickie Kościoły wschodnie mają prawo do istnienia i działania, aby zaspokajać duchowe po-

⁷ W. KASPER, *Introductory Report of the President*, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ecum-commit-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20031111_prolusio-plenary_en.html (dostęp: 30.01.2020).

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

¹⁰ JAN PAWEŁ II, Konstytucja apostolska *Pastor Bonus*, Watykan: Libreria Editrice Vaticana 1988, art. 135-138.

¹¹ *Uniatyzm, dawna metoda poszukiwania jedności, a dzisiejsze poszukiwania pełnej komunii*, 23 czerwca 1993, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ch_orthodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_19930624_lebanon_en.html (dostęp 30.01.2020).

trzeby swoich wiernych. Recepcja uzgodnień z Balamand nie była wcale łatwa. Pamiętam, jak w drugiej połowie sierpnia 1993 r. towarzyszyłem kard. Achille Silvestrinemu, ówczesnemu prefektowi Kongregacji Kościołów Wschodnich, w podróży po Węgrzech. Niespodziewanie kardynał otrzymał polecenie z Sekretariatu Stanu, aby przerwać wizytę i udać się do miasta Oradea Mare w Rumunii, aby przekonać tamtejszych biskupów grecko-katolickich do przyjęcia dokumentu z Balamand. Niektórzy z nich, szczególnie ci, którzy spędzili po kilkanaście lat w więzieniach komunistycznych, sprzeciwili się bowiem potępieniu uniatyzmu, bo – jak mówili – „cierpieliśmy za wierność papieżowi”. I właśnie kard. Silvestrini przekonywał ich w imieniu św. Jana Pawła II, aby jednak nie odrzucali dokumentu z Balamand, gdyż stanowi on krok do przodu w budowaniu nowych, wzajemnych relacji. Nie było wówczas żadnej presji, grózb, a jedynie burzliwa dyskusja, choć nikt nie miał wątpliwości, że dokument jest dla katolików oficjalnym stanowiskiem Stolicy Apostolskiej i ma charakter wiążący, chociażby z uwagi na autorytet tego, kto go podpisał. W jakiej mierze miał on jednak charakter normatywny, bo były w nim podane konkretne wskazania odnośnie do sposobu kształtowania wzajemnych odniesień, czasami bardzo trudne do wypełnienia? Myślę, że mielibyśmy tutaj dosyć różnorodne interpretacje. Dodam jeszcze, że chociaż św. Jan Paweł II aprobował dokument, nie nastąpiła nigdy jego oficjalna promulgacja. Podobnie można powiedzieć o ostatnim dokumencie komisji katolicko-prawosławnej podpisanym w Chieti, choć ma on charakter bardziej historyczno-doktrynalny.

Teraz sprawa *Wspólnej deklaracji o usprawiedliwieniu*¹². W dniu jej podpisania, 31 października 1999 r., św. Jan Paweł II dziękował za nią Bogu i ludziom, wypowiadając między innymi następujące słowa:

mamy do czynienia z kamieniem milowym na niełatwej drodze do przywrócenia pełnej jedności chrześcijan. Dokument ten jest solidnym punktem wyjścia do kontynuowania badań teologiczno-ekumenicznych, aby zmierzyć się z trudnościami, które jeszcze istnieją dając uzasadnioną nadzieję, że zostaną rozwiązane w przyszłości. Stanowi z drugiej strony cenny wkład do puryfikacji pamięci historycznej i wspólnego świadectwa¹³.

Harding Meyer uważa, że zgoda osiągnięta w deklaracji jest zróżnicowana. Oznacza to, że można mówić o różnych poziomach tej zgody, począwszy od prawd podstawowych, gdzie stanowiska obu stron są zbieżne, poprzez kwe-

¹² Ujmowanej całościowo, razem z aneksami.

¹³ JAN PAWEŁ II, *Modlitwa Anioł Pański*, 31.10.1999, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/angelus/1999/documents/hf_jp-ii_ang_31101999.html (dostęp 30.01.2020).

stie, w których katolicy i luteranie wyznają to samo, lecz wyrażają to swoim własnym językiem (albo rozkładają inaczej akcenty), aż po pewne istniejące różnice. Fundament jednak pozostaje ciągle ten sam i dlatego odmienne spojrzenie nie osłabia osiągniętej zgody. Wręcz przeciwnie, jej formuła jest treściowo bogatsza, gdyż nie wyklucza się z niej nikogo i niczego¹⁴. Można więc mówić o jedności i komplementarności – tych słów używa kard. Walter Kasper¹⁵ – a nie o jednakowości. Skutkiem deklaracji jest przewalutowanie sankcji tak katolickich jak i luterskich, które wymierzyły wobec siebie obie strony. W numerze 41. deklaracja stanowi, że „w konsekwencji potępienia doktrynalne XVI stulecia, na ile odnoszą się do nauki o usprawiedliwieniu, jawią się w nowym świetle: potępienia Soboru Trydenckiego nie dotyczą nauki Kościołów luterskich przedłożonej w tej Deklaracji. Potępienia luterskich ksiąg wyznaniowych nie dotyczą nauki Kościoła rzymskokatolickiego przedłożonej w tej Deklaracji”. Z kolei w numerze 42. odnajdujemy, że „powyższe stwierdzenia nie naruszają powagi potępień doktrynalnych dotyczących nauki o usprawiedliwieniu. O niektórych z nich nie można mówić po prostu, że były bezprzedmiotowe; zachowują one dla nas znaczenie pożytecznych ostrzeżeń, które winniśmy brać pod uwagę w doktrynie i praktyce”. Deklaracja ma charakter oficjalny i obowiązujący dla obu Kościołów na zasadach określonych w numerze 43.: „Nasz konsens w podstawowych prawdach dotyczących nauki o usprawiedliwieniu musi znaleźć odbicie i potwierdzenie w życiu i doktrynie Kościołów”.

Może pojawić się pytanie: w jakiej mierze wiąże nas ten imperatyw sformułowany w numerze 43. deklaracji o usprawiedliwieniu? Z punktu widzenia Kościoła katolickiego wydaje się, że odpowiedzi powinniśmy szukać w encyklice św. Jana Pawła II o działalności ekumenicznej *Ut unum sint* w punktach 80-81. Papież naucza tam, że osiągnięte dotąd rezultaty dialogu „nie mogą pozostać jedynie deklaracjami Komisji dwustronnych, ale muszą się stać dziedzictwem wszystkich”¹⁶. Następnie papież precyzuje etapy recepcji ustaleń ekumenicznych:

jest konieczne, aby jego rezultaty były w należyty sposób rozpowszechnione przez kompetentne osoby. Wielkie znaczenie ma tu wkład teologów i wydziałów teo-

¹⁴ H. MEYER, *Ecumenical Consensus: Our Quest for and the Emerging Structures of Consensus*, „Gregorianum” 77 (1996), s. 213-225; P. GAMBERINI, *La Dichiarazione congiunta tra cattolici e luterani sulla giustificazione*, „Civiltà cattolica” 151 (2000), t. II, s. 558.

¹⁵ W. KASPER, *La Dichiarazione congiunta sulla dottrina della giustificazione, un motivo di speranza*, „L'Osservatore Romano” z 20.01.2000, s. 6; P. GAMBERINI, *La Dichiarazione congiunta*, s. 558-559.

¹⁶ JAN PAWEŁ II, Encyklika *Ut unum sint*, Watykan: Libreria Editrice Vaticana 1995, nr 80; por. D. SAROGLIA, *Il diritto canonico e i dialoghi interconfessionali*, s. 302.

logicznych, zgodny z charyzmatem powierzonym im w Kościele. Jest też oczywiste, że szczególne obowiązki i zadania spoczywają w tej dziedzinie na komisjach ekumenicznych. Cały proces jest nadzorowany i wspomagany przez Biskupów i Stolicę Apostolską¹⁷.

Przytoczone tutaj zalecenia z encykliki *Ut unum sint* wchodzą w zakres nauczania zwyczajnego papieża, o którym mówi numer 25. konstytucji *Lumen gentium* i kanon 752 KPK. Chodzi o sytuację, gdy biskup Rzymu naucza w sprawach wiary i obyczajów bez zamiaru przedstawienia nauki w sposób definitywny (czyli nie jest to nauczanie *ex cathedra*). Zgodnie z kanonem 752 KPK takiej nauce należy okazywać „religijne posłuszeństwo rozumu i woli”. Nie można przyjąć więc jego nauki tylko zewnętrznie, ale również należy okazać posłuszeństwo wewnętrzne. Do wspomnianych orzeczeń należy stosować się także „szczerze”, jak zaznacza *Lumen gentium*¹⁸. Jednocześnie nie wyklucza to wolności poszukiwania w dziedzinie teologii czy innych świętych nauk oraz „roztropnego wypowiedania swojego zdania w sprawach, w których są specjalistami, z zachowaniem jednak posłuszeństwa należnego Nauczycielskiemu Urzędowi Kościoła”¹⁹. Ten obowiązek religijnego posłuszeństwa rozumu i woli byłby z pewnością bardziej oczywisty, a może nawet łatwiejszy do wypełnienia, gdyby Stolica Apostolska i kolegium biskupów, a także poszczególni biskupi, do których należy „popieranie ruchu ekumenicznego i kierowanie nim wśród katolików”, wydali w poszczególnych przypadkach „praktyczne normy”, o których mówi kan. 755 KPK. Papieska Rada ds. Popierania Jedności Chrześcijan nie może wydawać dekretów samodzielnie, gdyż nie ma władzy ustawodawczej bez zgody papieża, podczas gdy taką władzę ma biskup w swojej diecezji²⁰.

Zatrzymajmy się raz jeszcze nad sprawą recepcji ekumenicznych dokumentów międzykościelnych. Wiadomo, że jeśli coś ma obowiązywać, musi zostać bezwzględnie wprowadzone w życie, inaczej pozostanie martwą literą²¹. O wymogu recepcji rezultatów dialogu ekumenicznego mówi wprost *Dyrektorium*

¹⁷ JAN PAWEŁ II, Encyklika *Ut unum sint*, nr 81.

¹⁸ SOBÓR WATYKAŃSKI II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań: Pallottinum 1987, nr 25; A.G. URRU, *La funzione di insegnare della Chiesa. Un breve commento al libro III del Codice di Diritto Canonico*, Roma: Vivere In 1989, s. 33-36.

¹⁹ KPK kan. 218.

²⁰ A.G. URRU, *La funzione di insegnare della Chiesa*, s. 37-40; D. SAROGLIA, *Il diritto canonico e i dialoghi interconfessionali*, s. 303.

²¹ M. VISIOLI, *Il dialogo ecumenico nella prospettiva giuridica canonica*, s. 274-278.

Ekumeniczne z 1993 r.²² Zgodnie z konstytucją apostolską *Pastor Bonus* odpowiedzialność za koordynację wszelkich działań w tej dziedzinie spoczywa na Papieskiej Radzie ds. Popierania Jedności Chrześcijan. Działa ona zawsze w ścisłej współpracy z Sekretariatem Stanu, Kongregacją Doktryny Wiary oraz z innymi dykasteriami Kurii Rzymskiej, a także z biskupami oraz z synodami i konferencjami episkopatu. Te wysiłki mają niewątpliwie miejsce i przynoszą owoce, chociaż z powodu zróżnicowanego kontekstu ekumenicznego, trudno mówić o jakimś jednolitym *modus procedendi*. Pewną nadzieją może być dokument ogłoszony wspólnie przez rzymską dykasterię ekumeniczną i Światową Federację Luterzańską w październiku 1991 r. *Strategie recepcji – dokument roboczy*²³.

Warto na koniec zauważyć, że proces rzeczywistego wprowadzania w życie ustaleń ekumenicznych dokonuje się w przyśpieszonym tempie dzięki osobistemu zaangażowaniu papieża Franciszka. Widzę w tym również zachętę skierowaną do nas wszystkich, począwszy od biskupów, aby troszczyć się o recepcję dokumentów ekumenicznych w diecezji na wszelkie możliwe sposoby – od formacji kleryków i kapłanów przez katechezę i formowanie ludu Bożego.

BIBLIOGRAFIA

- EVDOKIMOV Paul: *Prawosławie*, przeł. Jerzy Klinger, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1964, s. 207-209.
- GAMBERINI Paolo, *La Dichiarazione congiunta tra cattolici e luterani sulla giustificazione*, „Civiltà cattolica” 151 (2000), t. II, s. 558.
- GHIRLANDA Gianfranco: *Il diritto nella Chiesa mistero e comunione. Compendio di diritto ecclesiale*, Cinisello Balsamo–Roma: Gregorian & Biblical Press 1990.
- JAN PAWEŁ II, Encyklika *Ut unum sint*, Watykan: Libreria Editrice Vaticana 1995.
- JAN PAWEŁ II, Konstytucja apostolska *Pastor Bonus*, Watykan: Libreria Editrice Vaticana 1988.
- JAN PAWEŁ II, Modlitwa Anioł Pański, 31.10.1999, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/angelus/1999/documents/hf_jp-ii_ang_31101999.html (dostęp 30.01.2020).
- KASPER Walter: *Introductory Report of the President*, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ecum-commit-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20031111_prolusio-plenary_en.html (dostęp: 30.01.2020).

²² PAPIESKA RADA DS. POPIERANIA JEDNOŚCI CHRZEŚCIJAN, *Dyrektorium Ekumeniczne* z 25 III 1993 r., 179-182, AAS, 85(1993), s. 1102-1103.

²³ D. SAROGLIA, *Il diritto canonico e i dialoghi interconfessionali*, s. 299-301.

- KASPER Walter: *La Dichiarazione congiunta sulla dottrina della giustificazione, un motivo di speranza*, „L'Osservatore Romano” z 20.01.2000, s. 6.
- MEYER Harding, *Ecumenical Consensus: Our Quest for and the Emerging Structures of Consensus*, „Gregorianum” 77 (1996), s. 213-225.
- PAPIESKA RADA DS. POPIERANIA JEDNOŚCI CHRZEŚCIAN, *Dyrektorium Ekumeniczne z 25 III 1993 r.*, 179-182, AAS, 85(1993), s. 1102-1103.
- PAWEŁ VI, Udienza generale, 14 lipca 1965, http://www.vatican.va/content/paul-vi/it/audiences/1965/documents/hf_p-vi_aud_19650714.html (dostęp 30.01.2020).
- SAROGLIA Donatella: *Il diritto canonico e i dialoghi interconfessionali*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 29 (2016), s. 284-303.
- SOBÓR WATYKAŃSKI II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań: Pallottinum 1987.
- Uniatyzm, dawna metoda poszukiwania jedności, a dzisiejsze poszukiwanie pełnej komunii*, 23 czerwca 1993, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ch_orthodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_19930624_lebanon_en.html (dostęp 30.01.2020).
- URRU Angelo Giuseppe: *La funzione di insegnare della Chiesa. Un breve commento al libro III del Codice di Diritto Canonico*, Roma: Vivere In 1989, s. 33-36.
- VISIOLI Matteo: *Il dialogo ecumenico nella prospettiva giuridica canonica*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 29 (2016), s. 264-285.
- ŽUŽEK Ivan: *Sacralità e dimensione umana dei „canones”*, w: CONGREGAZIONE PER LE CHIESE ORIENTALI, *Ius Ecclesiarum Vehiculum Caritatis. Atti del simposio internazionale per il decennale dell'entrata in vigore del Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, Città del Vaticano, 19-23 novembre 2001, red. Silvano Agrestini i Danilo Ceccarelli Morolli, Città del Vaticano: Libreria editrice vaticana 2004, s. 53-116.